

УДК 614.253.2(4УКР+4СУМ)

Надійшла 14.03.2013

Д. В. ОВЕЧКІН, Д. В. КУДІНОВ (Суми, Київ)

МЕДИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРШОГО ЗАВІДУВАЧА СУМСЬКОЇ ДИТЯЧОЇ ЛІКАРНІ СВ. ЗІНАЇДИ – О. Ф. БЕЛОУСОВА

Сумський державний університет, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка
<dr.ovechkindv@mail.ru>, <dmytro.kudinov@gmail.com>

Досліджено діяльність першого завідувача дитячої лікарні Св. Зінаїди Сум Олександра Федоровича Белоусова. Розглянуто його внесок в організацію першої дитячої лікарні на території Сумської області та створення спеціалізованої педіатричної служби для дитячого населення Слобожанщини. Висвітлена особиста роль О. Ф. Белоусова в удосконаленні медичної та санітарно-епідеміологічної допомоги в умовах тяжкого соціально-економічного становища більшості громадян Російської імперії наприкінці XIX – початку XX ст.

Ключові слова: лікарня, земська медицина, історія, Сумська область.

Останнім часом широкому читацькому колу відкриваються нові подробиці становлення і розвитку системи охорони здоров'я населення України. Завдяки копіткій роботі фахівців-істориків медицини, лікарів, працівників музеїв та архівів з'являються нові, раніше невідомі історичні факти. Історична справедливість вимагає висвітлення діяльності забутих видатних постатей, які зробили значний внесок у розвиток регіональної медицини. До таких належить завідувач першої на Сумщині спеціалізованої дитячої лікарні Олександр Федорович Белоусов, талант лікаря та самовіддана праця якого істотно вплинули на розвиток у даному регіоні педіатрії та дитячої хірургії наприкінці XIX – початку XX ст. До певної міри лікарська діяльність О. Ф. Белоусова висвітлювалася в наукових і популярних краєзнавчих публікаціях. Як з'ясував історик медицини К. К. Васильєв, О. Ф. Белоусов відомий не лише як практичний лікар і науковець, але й мав організаторські здібності. Зокрема, від 1909 р. до Жовтневої революції лікар працював у різних губерніях на посаді губернського лікарського інспектора, а в 1919 р. займав посаду міністра народного здоров'я в уряді Б. М. Мартоса (УСДРП) [12].

Мета статті – вивчення історії становлення системи охорони здоров'я дітей Сумського повіту, пов'язаної з медичною діяльністю першого завідувача дитячої лікарні Св. Зінаїди Сум О. Ф. Белоусова.

Історіографічну базу даного дослідження, окрім статей О. Ф. Белоусова, становлять оригінальні документи Державного архіву Сумської області, а також дані земської медичної статистики, що доповнюють загальну картину стану охорони здоров'я в Сумському повіті.

У пореформений період Російська імперія мала бурхливий соціально-економічний розвиток, що позначилось на покращанні стану системи охорони здоров'я. І дійсно, наприкінці XIX – початку XX ст. збільшується кількість медичних установ і лікарів, значний крок уперед зробила вітчизняна медична наука. Проте суперечності суспільних процесів, економічна криза і низька культура побуту, навпаки, призводили до загального погіршення стану здоров'я населення. Наприклад, у 1905-1909 рр. Росія порівняно з країнами Європи посідала перше місце за смертністю від віспи, кору, скарлатини, дифтерії і кашлюка [18]. На Харківщині дитяча смертність від дифтерії в деякі періоди досягала 43–45 % [21]. У 1909 р. від холери у Росії померло 10 677 осіб, а в наступному 1910 р. у 10 разів більше – 109 560 [19]. У 1908 р. в Сумському повіті близько половини населення хворіли на різні форми туберкульозу [17]. Серед дітей особливо небезпечним був дифтерит, від якого лише в 1889 р. у Сумах померло 199 осіб, переважно дитячого віку [14].

Високий рівень захворюваності населення впливав на демографічну статистику, яка свідчила про високу смертність серед дітей. На початку XX ст. кожен четвертий, народжений в Європейській частині Російської імперії, помирає у віці до 1 року, а кожен другий – до 25 років [21]. Ситуація дитячої смертності у Сумському повіті мало відрізнялася від загальних статистичних даних. Так, у 1909 р. у другій лікарняній дільниці (Верхньосироватська волость) у віці до 15 років померло 277 дітей (67% загальної кількості померлих), з них у віці до року – 157. Якщо врахувати кількість новонароджених за вказаний рік, то 21 % з них помирали на першому році життя [15]. Дані в межах всього Сумського повіту ще більш вражаючі. У 1913 р. кожен третій померлий в Сумському повіті не доживав до 1 року, з них майже 66% (4115) були дітьми віком до 15 років [18].

Отже, актуальним стало питання організації дитячої медицини. Проте державних коштів і фінансів земств вистачало лише на підтримку власних медичних установ. Тому ініціативу створення дитячої медичної установи проявила родина сумських цукрозаводчиків Харитоненків. За заповітом І. Г. Харитоненка, у 1896 р. було зведено головний корпус дитячої лікарні Св. Зінаїди. Через 2 роки, після закінчення внутрішніх робіт лікарню було укомплектовано медичним персоналом та оснащено обладнанням; почали приймати пацієнтів.

Медична установа мала два відділення – амбулаторію і поліклініку. Згідно із статутом лікарні, санацію дітей до 12 років здійснювали безкоштовно. В амбулаторії пацієнти безоплатно отримували консультацію, а також лікарські засоби, які виписували на кошт мецената. Немовлят госпіталізували разом з матерями або годувальницями, яких також утримували коштом «Торгового дому І. Г. Харитоненка з сином». Щороку лікування в лікарні Св. Зінаїди проходили до 2 тис дітей. При цьому слід відмітити, що пацієнтів дитячої лікарні госпіталізували на тривалий термін – в середньому до 30 діб. Кількість амбулаторних хворих досягала 14 тис. Діяльність установи знаходилася під спостереженням лікарняного відділення Харківського губернського правління, на розгляд якого подавали річний звіт [13, 16].

Першим керівником лікарні Св. Зінаїди став Олександр Федорович Белоусов (1868–1929), фактичний засновник педіатричної служби в Сумському регіоні (до кінця XIX ст. медичну допомогу дітям надавали винятково лікарі загально-го профілю). О. Ф. Белоусов у 1889 р. закінчив Олександрівську гімназію Сум і вступив до медичного факультету Харківського університету, після закінчення якого пройшов педіатричну практику в московській дитячій лікарні Св. Володимира. Наприкінці XIX – на початку XX ст. в ній працювали відомі педіатри та

дитячі хірурги П. А. Вульфїус, М. М. Терєбїнський, А. А. Кисїль, В. В. Іршик, Т. П. Краснобаєв та ін. Таким чином, діяльність О. Ф. Белоусова у лікарні Св. Зїнаїди базувалась на ґрунтовній медичній освіті та досвіді практичної роботи в одній з провідних медичних установ Європи із залученням наукових досягнень та досвіду видатних лікарів того часу.

Зацікавленість О. Ф. Белоусова новітніми медичними розробками, сучасними матеріалами медичної науки, які публікували у наукових спеціалізованих вітчизняних та зарубіжних виданнях, прагнення дотримувати новаторських методів лікування сприяли високому рівню надання медичної допомоги в лікарні Св. Зїнаїди. Про це свідчить описаний Олександром Федоровичем власний досвід роботи в Сумах. Про цікаві факти лікувальної практики він повідомляв у ряді статей, опублікованих протягом 1899–1903 рр. в московському науковому журналі «Детская медицина» (всього опубліковано 12 наукових праць).

Лікар ґрунтовно описував випадки рідкісних хвороб, незвичайний процес поширення захворювань та порівнював результати різних сучасних методів лікування [6, 7]. При наведенні прикладів клінічних випадків О. Ф. Белоусов дотримував чіткої структури статей з описом детальних даних розвитку дитини, анамнезу життя, хвороби, клінічного огляду та лабораторних досліджень. Вказували навіть побутові умови життя пацієнта, його соціальний статус (селянин, цеховий, дворянин тощо), записували анамнез хвороб батьків та родичів хворого [3, 7, 10, 11]. Починаючи з 1899 р. О. Ф. Белоусов описав декілька випадків успішного лікування правця у дітей з використанням імунотерапії – протиправцевої сироватки, яку він отримував з Бактеріологічного інституту Московського університету – єдиного у Російській імперії закладу, в якому виробляли на той час бактеріологічні препарати [8, 9]. Слід зауважити, що протиправцева сироватка була створена спільними зусиллями японського мікробіолога С. Кїтасато та німецького бактеріолога Е. Беринга лише у 1890 р., а впровадження її у практику мало велике значення, оскільки дозволило знизити майже абсолютну летальність при цій тяжкій анаеробній інфекції.

Деякі ситуації вимагали від О. Ф. Белоусова творчого підходу до роботи з хворими. Наприклад, у шостому номері журналу «Детская медицина» за 1901 р. дослідник описав випадок успішного лікування геморою у дитини віком 2 роки [4].

Відсутність антибіотиків, які почали використовувати лише у 1940-ві роки, високий рівень захворюваності населення на інфекційні хвороби спричинювали труднощі в роботі О. Ф. Белоусова. Етіотропна терапія замінювалась симптоматичною з використанням фармакотерапії та фізичних методів лікування [1, 7]. У лікарні Св. Зїнаїди він сприяв виготовленню деяких лікарських засобів, які застосовували для лікування стаціонарних та амбулаторних хворих. Призначали такі медикаменти, як хлоралгідрат, йодоформ, бромисті препарати, 2 % розчин борної кислоти, хїнін, салїцилову пасту, 10 % розчин кокаїну, каломель, розчин сулеми, рицинову олію (*рос.* – касторовое масло), 2 % розчин бертолетової солї тощо. Успішно застосовували такі методи лікування, як фізіо- та гідротерапія (щоденні ванни призначали значній кількості пацієнтів) та дієтотерапію.

О. Ф. Белоусов широко використовував у практиці лабораторні дослідження. Так, у лабораторії лікарні проводили загальний клінічний аналіз сечі з визначенням особливостей кольору, питомої ваги, хїмічної реакції, рівня білка та цукру. Застосовували бактеріологічні дослідження з ідентифікацією збудників хвороби, а при дерматологічних захворюваннях – мікроскопію структур шкіри з виявленням грибової чи бактеріальної природи захворювання [1, 10]. Починаючи з 1900 р. випадки малярії у дітей підтверджували дослідженням крові на малярійні плазмодії з точною назвою роду збудника [5]. Така практика свідчила про новаторство О. Ф. Белоусова, оскільки назва роду паразита *Plasmodium* була запропонована лише через п'ять років до описаної лікарями антималярійної терапії (в 1895 р. італійськими вченими Етторе Маркіафавї й Анджело Челлі) [14].

На особливу увагу заслуговує стаття О. Ф. Белоусова, присвячена загальній роботі дитячої лікарні, її оснащенню та території. Автор детально описав призначення головного корпусу, інфекційний і господарський корпуси, служби, які одержували освітлення за допомогою власної електростанції (на той час в Сумах ще не було міської електростанції), систему водопостачання, каналізації, опалення та вентиляції, а також французьке медичне обладнання, яким була оснащена лікарня. Крім того, О. Ф. Белоусов вказав на перспективи подальшого розвитку комплексу медичної установи, зокрема про плани будівництва відділення для хворих на кір та так зване «сумнівне відділення» [2]. Оригінальність архітектури і внутрішнього оздоблення лікарні, сучасне медичне обладнання, автономне електропостачання, водогін та телефонний зв'язок свідчило про те, що ця установа за своєю матеріальною базою по праву була однією з найсучасніших і зразкових.

Професійні дії медичного персоналу, достатнє фінансування і правильна організація роботи лікарні позитивно впливали на результативність боротьби з дитячими хворобами. Про це насамперед свідчить низький показник летальності у лікарні Св. Зінаїди: так у 1906 р. він становив 13,3 %, у першому півріччі 1908 р. – 6 % [17, 20]. Під час завідування Олександра Федоровича панували традиції уважного та теплового ставлення до пацієнтів, які підтримували його наступники. У 1908 р. в газеті «Сумський голос» відмічалось, що на зменшення дитячої смертності в лікарні «впливало дивне уважне і сердечне ставлення до справи завідувачого лікаря. Чистота, порядок, довірливе ставлення дітей до лікаря і сестер нагадує скоріше дитячий сад, ніж лікарню» [17]. Очевидно, велику увагу педіатри приділяли психотерапевтичній сугестивній практиці, вмінню підбадьорити хворого та вселити в нього впевненість в одужання. О. Ф. Белоусов зазначав, що продовжував цікавитися здоров'ям своїх пацієнтів і після того, як їх виписували із стаціонару, що свідчить про його етичні якості.

Отже, науковий доробок О. Ф. Белоусова є не лише підтвердженням новаторства медицини на рубежі XIX та XX ст., але й важливим історичним матеріалом, що свідчить про наукову діяльність, організацію профілактичної та просвітницької роботи серед населення Сумського повіту, відданість справі боротьби з дитячими хворобами, цікавість до інноваційних підходів у медичній практиці лікарів, про формування «московської школи» педіатрії в повітовому центрі (О. Ф. Белоусов та його наступники були випускниками Московського університету). Проте головним доробком О. Ф. Белоусова та наступних завідувачів дитячої лікарні стало суттєве зменшення дитячої смертності, на що вказують статистичні дані, а також успішне подолання гострих і хронічних дитячих хвороб. Безсумнівно, Олександр Федорович Белоусов – знакова фігура вітчизняної медичної науки, професійний лікар-педіатр, який зробив вагомий внесок у розвиток охорони здоров'я дітей Сумського регіону і залишається зразком професійності та етики для сучасних медиків.

Список літератури

1. Белоусов А. Ф. Два случая хронической экземы у детей, излеченной каломелем // Детская медицина. – 1903. – № 2. – С. 115–119.
2. Белоусов А. Ф. Детская больница Св. Зинаиды в г. Сумах, Харьковской губернии // Там же. – 1902. – № 4. – С. 239–256.
3. Белоусов А. Ф. Случай волчанки. Лечение марганцево-кислым кали // Там же. – 1900. – № 3. – С. 206–208.
4. Белоусов А. Ф. Случай геморроя у мальчика 2 лет 7 мес // Там же. – 1901. – № 6. – С. 438–440.
5. Белоусов А. Ф. Случай малярии, симулировавшей эпилепсию // Там же. – 1902. – № 4. – С. 286–290.
6. Белоусов А. Ф. Случай наследственной идиосинкразии к ртутным препаратам // Там же. – 1902. – № 2. – С. 111–112.
7. Белоусов А. Ф. Случай скорбута после скарлатины // Там же. – 1901. – № 6. – С. 435–438.

8. Белоусов А. Ф. Случай столбняка. Лечение сыроваткой // Детская медицина. – 1899. – № 2. – С. 123–126.
9. Белоусов А. Ф. Случай столбняка. Лечение сыроваткой // Там же. – 1900. – № 3. – С. 205–206.
10. Белоусов А. Ф. Случай стригущего лишая, излечённого перекисью водорода // Там же. – 1902. – № 3. – С. 201–203.
11. Белоусов А. Ф. Три случая самоотравления кишечника у детей // Там же. – 1903. – № 3. – С. 187–192.
12. Васильев К. История медицины Сумщины. Очерки // Одесса: Изд-во «Optimum», 2005. – 227 с.
13. Державний архів Сумської області, Ф. 1, Оп. 1, Спр. 23, Арк. 65.
14. Кудинов Д. Детская больница Св. Зинаиды // Ваш шанс. – 2011. – № 32. – С. 25а.
15. Материалы по движению населения Сумского уезда за 1909 год. – Сумы: Типолитография П. К. Пашкова, 1910. – 305 с.
16. Медицинский отчёт Сумской уездной земской управы за 1913 год. – Сумы: Типолитография П. К. Пашкова, 1914. – 259 с.
17. Местная хроника // Сумской листок. – 1908. – № 34. – С. 3.
18. Новосельский С. А. Смертность и продолжительность жизни в России // Общественный врач. – 1916. – № 3. – С. 148–149.
19. Оницканский М. С. О распространении холеры в России. – СПб, 1911. – 116 с.
20. Чернобров И. В. К истории Сумской детской больницы Святой Зинаиды // Актуальні питання клінічної медицини. Актуальні проблеми діагностики та лікування хірургічних хвороб. Актуальні питання теоретичної медицини: матеріали міжнародних науково-практичних конференцій студентів, молодих вчених, лікарів та викладачів, присвячених Дню науки України: Тез. докл. Сумс. обл. нефрол. конф., присвяченої Дню нирки (Суми, 20 бер. 2009 р.). – Суми: СумДУ, 2009. – С. 223–224.
21. Шевченко В. М. Становище селянства Лівобережної України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1982. – № 9. – С. 71–78.
22. *Ettore Marchiava* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.whonamedit.com/doctor.cfm/2478.html>. – Заголовок з екрану.

МЕДИЦИНСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПЕРВОГО ЗАВЕДУЮЩЕГО СУМСКОЙ ДЕТСКОЙ БОЛЬНИЦЫ СВ. ЗИНАИДЫ – А. Ф. БЕЛОУСОВА

Д. В. Овечкин, Д. В. Кудинов (Сумы, Киев)

Исследована деятельность первого заведующего детской больницы Св. Зинаиды Сум Александра Федоровича Белоусова. Рассмотрен его вклад в организацию первой детской больницы на территории Сумской области и создание специализированной педиатрической службы для детского населения Слобожанского района в целом. Освещена личная роль О. Ф. Белоусова в совершенствовании медицинской и санитарно-эпидемиологической помощи в условиях тяжёлого социально-экономического положения большинства граждан Российской империи в конце ХІХ – в начале ХХ вв.

Ключевые слова: больница, земская медицина, история, Сумская область.

THE MEDICAL ACTIVITIES OF THE FIRST HEAD OF SUMY CHILDREN'S HOSPITAL ST. ZINAIDA – A. F. BELOUSOV

D. V. Ovechkin, D. V. Kudinov (Sumy, Kyiv; Ukraine)

¹Sumy State University, ²Taras Shevchenko National University of Kyiv

The article examines the work of the first head of the Children's Hospital St. Zinaida at Sumy – Alexander Fedorovich Belousov. We considered his contribution to the organization of the first children's hospital in Sumy region and the creation of specialized pediatric services for children population in the Sloboda Ukraine. The article describes the personal role of A. F. Belousov in improving medical and sanitary care in a difficult socio-economic situation of the majority of citizens of the Russian Empire in the late 19th-early 20th century

Key words: hospital, rural medicine, history, Sumy region.